

Oriëntatie

DE BLAUWE KNIKKER

Niet meer dan vierentwintig mensen zijn zo ver de ruimte in geweest dat ze de aarde als een bol hebben gezien. Op 200.000 kilometer van onze planeet, meer dan halverwege de maan, tussen onze planeet en de zon, kun je de aarde volledig in het licht zien. Als deze astronauten zich in een baan over de polen bevinden, kunnen ze boven de Noordpool op de aarde neerkijken en zien dat die aarde, net als de meeste planeten in ons zonnestelsel, tegen de klok in draait, in wat we een prograde beweging noemen, dus van het westen naar het oosten, net als de zon. Prograde beweging wordt veroorzaakt door het momentum van de wolk van gas en stofdeeltjes waaruit de zon en de sterren zijn ontstaan. Tijdens het ontstaan van het zonnestelsel hebben deze deeltjes zich verdicht tot een massa waaruit de planeten zich hebben losgemaakt. Die zijn daarna tegen de klok in blijven ronddraaien. (Niemand weet waarom de twee uitzonderingen, Venus en Uranus, met de klok mee draaien.) Bij het kijken naar de aarde kan de astronaut zich dan een lijn voorstellen die door de kern van de aarde loopt, van de Noordpool naar de Zuidpool. Het noorden, het zuiden, het oosten en het westen, niets lijkt natuurlijker en universeler dan deze vier kardinale richtingen wanneer je in je hoofd een

voorstelling maakt van de aarde of er vanuit de ruimte op neerkijkt.

Maar op 7 december 1972 nam een astronaut een foto van de aarde vanuit een heel andere invalshoek (illustratie 1). De Apollo 17, met aan boord Eugene A. Cernan, Ronald E. Evans en Harrison H. Schmitt, was op weg naar de maan om daar twee van hen op het oppervlak af te leveren. Vijf uur na het begin van hun missie, toen ze zo'n 29.000 kilometer van de aarde waren, keek een van hen uit het raam en zag dat de planeet baadde in zonlicht. Hij pakte een Hasselblad-camera, onderdeel van het wetenschappelijke instrumentarium aan boord, en nam vier foto's, elk met nog geen minuut tussenruimte. Na de eerste foto paste hij het diafragma aan, en daardoor zijn de foto's erna scherper en veelzeggender. Ze bieden ons een adembenemend beeld van de aarde. Glanzend witte wolken krullen over en langs de kobaltblauwe oceanen, de stralend groene gordel van tropisch regenwoud door het midden van Afrika en Madagaskar staat in scherp contrast met het droge Arabische Schiereiland, en het lijkt wel of het sneeuwwitte Antarctica voorzichtig onze prachtige, kwetsbare wereld draagt.

Achteraf beweerden alle drie de astronauten dat zij de foto genomen hadden, en je ziet zo waarom: het is al gauw een van de beroemdste beelden uit de geschiedenis geworden. De NASA heeft haar het nummer AS 17-148-22727 gegeven. De foto werd al gauw bekend als 'de blauwe knikker', de eerste foto van de hele aarde en de eerste die zo ver van de aarde was genomen. Toen de NASA de foto vrijgaf, maakte ze over de hele wereld meteen diepe indruk. Ze werd de inspiratiebron voor een milieubeweging die zich liet leiden door het besef

dat de mensheid, een kwetsbaar collectief, op een prachtige blauwe wereld woont, voor het eerst vanuit de ruimte waargenomen, met om die wereld heen de zwarte, onherbergzame leegte van de ruimte. Het beeld maakte oproepen los tot wereldwijde eendracht, ecologische nederigheid en een ommekeer in ons denken over onze eigen soort en de verplichtingen die we aan onze planeet hebben.

Maar toen de NASA de foto ontwikkelde, deed zich iets voor wat ze als een probleem beschouwden: de door wolken omhulde Zuidpool bevond zich boven in het beeld, met daaronder Afrika, en het Arabische Schiereiland helemaal onderaan. De camera was gehanteerd door een gewichtloze astronaut, die geen idee had van wat onder en boven was toen hij afdruckte. De NASA bedacht dat kijkers wel eens gedesoriënteerd zouden kunnen raken door iets wat zo sterk afweek van het beeld dat ze van de wereld hadden en draaide de foto om, zodat ze spoorde met wat mensen verwachtten: de Noordpool bovenaan, zoals het hoorde, en de Zuidpool aan de onderkant. De wereld werd letterlijk op zijn kop gezet. Maar hoe hoort het? Uit dit verhaal over het vaakst bekeken beeld van de aarde blijkt wel dat er geen universeel referentiekader is voor het bepalen van richting, zelfs niet in de ruimte. Alle vier de richtingen zijn alleen te begrijpen aan de hand van het punt van waaruit jij de wereld observeert, of dat nu op de planeet is of erboven. Draai noorden en zuiden om, verander 'boven' in 'beneden' – en dat is bij het nemen van de Apollo 17-foto gebeurd – en de wereld lijkt met de klok mee te draaien, van het oosten naar het westen.¹

Uit wat de NASA met de foto heeft gedaan, blijkt dat de

meeste mensen een mentaal en geografisch wereldbeeld hebben met het noorden bovenaan. Maar dat is niet altijd het geval geweest. Er zijn samenlevingen geweest die het zuiden of het oosten bovenaan plaatsten. Die oriëntatie is nog steeds te herkennen aan hun taalgebruik en religie. Vier ogenschijnlijk eenvoudige en universeel aanvaarde termen zijn veel subjectiever en worden veel sterker bepaald door tijd, ruimte, taal en cultuur dan we beseffen. Er is geen reden om op moderne wereldkaarten (of foto's) het noorden bovenaan te houden; het zuiden kan ook. Maar het verhaal over *waarom* het noorden bepalend is geworden voor hoe we naar de wereld kijken, vormt de kern van dit boek.

*

De vier richtingen zijn als term op zich relatief, maar door de eeuwen heen zijn ze algemeen aanvaarde indicatoren geworden, die niet alleen aangeven *waar* we zijn, maar ook *wie* we zijn. Vroege beschavingen plaatsten zich binnen hun onmiddellijke omgeving: waar mensen ook woonden, ze konden zien dat de zon opging in het oosten (of hoe ze dat ook noemden) en weer onderging in wat ze het westen noemden. Van het oosten naar het westen was waarschijnlijk de eerste as die mensen begrepen, gewoon door de baan van de zon aan de hemel te volgen. Heliolatrie, dus het aanbidden van de zon, was een karakteristiek geloofselement van de antieke Egyptenaren, die een aantal met de zon verbonden goden aanbaden: Horus (de opgaande zon), Ra (de middagzon) en Osiris (de stervende of ondergaande zon). Aan de andere kant van de wereld stond ook in het

geloof van de Inca's het aanbidden van de zon centraal. In tempels in Machu Picchu in Peru zijn stenen zuilen aangetroffen, de zogenaamde *intibuatana* ('de palen om de zon aan vast te binden'), die werden gebruikt om te bepalen op welke dag het *Inti Raymi*-feest van de winterzonnewende moest vallen. Maar na deze horizontale zonne-as kwam men er uiteindelijk achter dat er ook een verticale, van noord naar zuid lopende as was, die kon worden geïdentificeerd door naar de zon én de sterren te kijken. Om twaalf uur overdag staat de zon op het noordelijke halfrond pal in het zuiden en op het zuidelijke pal in het noorden. Dat er een noord-zuidas bestaat, wordt ook duidelijk als je de nachtelijke hemel bekijkt. Op het noordelijke halfrond kijk je naar de sterren en kun je aan de hand van de Polaris, de Noordster of Poolster, bepalen waar het noorden is. Als het noorden het ene uiteinde is van een denkbeeldige as, is het zuiden het andere uiteinde. Op het zuidelijke halfrond kijk je dus naar de Polaris Australis, de Zuidster. Als je de twee assen combineert, dus oosten-westen horizontaal en noorden-zuiden verticaal, krijg je de vier 'kardinale' richtingen. Dat woord is afgeleid van het Latijnse woord *cardinalis*, dat 'scharnier' betekent. Dit wil zeggen dat ze van fundamenteel belang zijn. Deze kardinale richtingen zijn dus de centrale punten of principes die bepalend zijn voor onze oriëntatie. Maar net als elk scharnier kunnen ze heen en weer bewegen, zo sterk zelfs dat ze in hun tegendeel kunnen verkeren. Dat is de eeuwige paradox van de vier kardinale richtingen: ze komen over als reëel en natuurlijk, maar ze zijn bedacht en cultureel bepaald. Ze zijn in vrijwel elke samenleving aanwezig, maar kunnen ook twee tegenovergestelde be-

tekenissen hebben, afhankelijk van waar je je bevindt of welke taal je spreekt.

De kardinale richtingen dateren van voor de uitvinding van de vier kwadranten van het kompas. Bij een kompas richt een gemagnetiseerde naald zich naar het geomagnetische veld van de aarde. Maar bij de kardinale richtingen gaat het om een combinatie van oeroude astronomische waarnemingen, fysieke contrasten en meteorologische ervaringen, waaronder wind. Dankzij dit schijnbaar eenvoudige, maar toch absolute classificatiesysteem beschikken we over een basale methode voor een fysieke plaatsbepaling in de wereld om ons heen; zonder dit systeem zouden we niet weten waar we zijn.

De vier richtingen zijn ook fysiek aanwezig: we zien de zon op- en ondergaan en noemen dat het oosten en het westen; we kunnen om 12 uur overdag zien waar de zon staat en waar 's nachts de Poolster staat, of naar een kompas kijken en zo bepalen waar het noorden zich bevindt; daaruit kunnen we weer afleiden waar het zuiden zich bevindt. Maar al die richtingen betekenen niets zonder het gebruik van taal. Iemand wijst een bepaalde kant op en zegt: 'Daar ligt het oosten.' Of hij noemt een van de andere drie richtingen. Verderop zullen we zien dat zodra we taal inzetten voor het benoemen van de vier kardinale richtingen, er daardoor regels tot stand komen voor het gebruik en de betekenis van die richtingen, en dat die regels in de loop van de tijd en ook door maatschappelijke ontwikkelingen kunnen gaan schuiven en veranderen. Elke richting kan een andere betekenis krijgen, soms zelfs een diametraal tegenovergestelde, afhankelijk van veranderingen in de manier waarop groepen mensen tegen de wereld om hen heen aankijken en de

woorden die ze gebruiken om dat alles te beschrijven.

De taal evolueert en de interpretatie ervan kan gaan schuiven, en dat geldt blijkbaar ook voor de vier richtingen. Het noorden verplaatst zich door de tijd heen, afhankelijk van wat je voor het berekenen ervan gebruikt, de sterren, een kaart of een magnetisch kompas (maar later meer daarover). Met de woorden 'het noorden' doelen we niet altijd op één ding of plaats. Afhankelijk van waar je bent, kunnen ze uiteenlopende betekenissen hebben. In het Verenigd Koninkrijk associeer je het noorden met armoede en economische achterstand. In Italië en de Verenigde Staten is het tegenovergestelde het geval: daar is het noorden de plek waar welstand heerst en fraaie steden tot ontwikkeling zijn gekomen. Alle kardinale richtingen zijn gevoelig voor veranderingen en aanpassingen. De mate waarin die plaatsvinden, wordt bepaald door de manier waarop ze worden gebruikt in wat filosofen en taalkundigen 'taalspellen' noemen: de regels en afspraken waarvan een taal gebruikmaakt om begrippen zo inzichtelijk te maken voor sprekers van die taal dat ze die actief kunnen hanteren.²

De betekenis van woorden als 'oosten' en 'westen' wordt alleen maar duidelijk aan de hand van de manier waarop ze worden gebruikt in de regels en 'spellen' die een taal op een gegeven plaats en tijdstip hanteert. Een taal moet onderliggende regels hebben voor alle mogelijke toepassingen van afzonderlijke woorden of woordclusters, en ook de vier kardinale richtingen behoren daartoe. Zich die regels eigen maken betekent, net als bij de regels van elk spel, dat je weet hoe je die woorden in uiteenlopende contexten gebruikt. Die context kan astronomisch zijn, maar ook religieus, economisch, filo-

sofisch en uiteraard geografisch. Maar dat ‘zuid’ bij verschillende mensen verschillende en vaak tegenstrijdige betekenissen kan hebben, is geen gevolg van arbitraire persoonlijke meningen. De betekenis van een woord wordt vaak juist bepaald door de regels van het taalspel waarvan dat woord deel uitmaakt. Die regels ondergaan veranderingen en aanpassingen, maar kunnen alleen worden gewijzigd in samenspraak met andere gemeenschappen. Dit boek onthult geen verborgen waarheden of permanente geografische kenmerken van noorden, zuiden, oosten en westen, omdat die waarheden en kenmerken niet bestaan. In plaats daarvan volgt het de ontwikkeling die alle kardinale richtingen in uiteenlopende culturen door de jaren heen hebben doorgemaakt. Als je kiest voor een bepaald cluster termen en niet voor een ander cluster, toon je daarmee aan dat de vier richtingen in de loop van de tijd en onder invloed van de onderliggende cultuur een relatieve positie hebben gehad, geen absolute. Als het gaat om de woorden die we gebruiken voor deze richtingen, ongeacht de taal, is de geschreven geografische context van groot belang. Bij inzicht krijgen in de kardinale richtingen draait het allemaal om gesitueerdheid.

Taal en de ‘familiegelijkenissen’ tussen de vier richtingen zijn van wezenlijk belang voor ons inzicht erin, maar sommige cognitiepsychologen denken dat bij vroege mensachtigen richtingsbesef wel eens eerder kan zijn ontstaan dan taal. Ruimte was sterk bepalend voor een taal, vandaar dat woorden waarin ruimte een rol speelde belangrijk werden voor linguïstische ontwikkeling en evolutie.³ Naast ‘omhoog’ en ‘omlaag’ zijn antieke en moderne talen doortrokken van talloze andere ruimtelij-

ke woorden waaruit conceptuele kaders en persoonlijke relaties kunnen worden afgeleid. En dan gaat het van ‘hij komt wel erg dichtbij’ en ‘uit elkaar groeien’ tot ‘wat nog voor je ligt’ en ‘alles achter je laten’.⁴

We gebruiken de uitdrukking ‘je oriënteren’ voor het vaststellen waar je je in een ruimte bevindt, maar dat woord is afgeleid van het Latijnse *oriens*, dat ‘oosten’ betekent of ‘opgaand’, zoals bij de zon. De letterlijke betekenis van ‘gedesoriënteerd raken’ is dat je niet meer weet waar het oosten ligt. Van daaruit breiden opvattingen en overtuigingen zich snel uit en overlappen ze elkaar ook, afhankelijk van de regels of taalspellen die we hanteren. Dankzij cartografische conventies die in Europa zijn bedacht, ‘oriënteren’ we ons verticaal door net te doen of het noorden aan de bovenkant van ons wereldbeeld zit. We spreken dan ook van ‘het hoge noorden’ en ‘het diepe zuiden’.

In veel samenlevingen wordt het noorden ook geassocieerd met negatieve dingen als koude en duisternis, maar op andere tijden en plaatsen, waar afwijkende regels voor het gebruik van het woord gelden, kan het ook positieve connotaties als verwondering en betrouwbaarheid hebben. Het zuiden wordt vaak geassocieerd met warmte en licht, maar kan in een andere context synoniem zijn voor luiheid en onderontwikkeling. De ‘trek naar het Westen’ wordt in de Verenigde Staten doorgaans geassocieerd met een hang naar positieve verandering en weerzin tegen grenzen, maar dat ‘westen’ kan ook een synoniem zijn van de dood en het hiernamaals, omdat het licht van de zon van het oosten naar het westen gaat en daar overgaat in schemering en duisternis. Doordat het westen dus ook wordt geassocieerd met sterfelijkheid, zijn er

geen culturen waarin het westen zich op kaarten bovenaan bevindt, terwijl dat bij de andere drie richtingen op verschillende tijden en plaatsen wel is gebeurd.

In nagenoeg alle culturen worden de vier kardinale richtingen gebruikt om van taal en schrift gebruik te maken bij naamgeving en bij het positioneren van die cultuur en de aanhangers ervan in relatie tot de omliggende wereld. In het begin zijn de vier richtingen beschreven als dingen – winden, mensen, geesten – die deel uitmaken van de buitenwereld en op ons afkomen. In de loop van de tijd zijn die beschrijvingen tegelijk met hun betekenis veranderd, toen, gedreven door migratie, handel of oorlog, mensen zich naar een specifiek punt begaven dat van de plaatsaanduiding noord of zuid, oost of west was voorzien. Die punten werden steeds belangrijker voor mensen die uit hun gemeenschap vertrokken om naar plaatsen voorbij de horizon te gaan, en datzelfde gold voor andere ‘plaatsbepalers’, zoals opvallende tekens in het landschap, geluiden en geuren. Toen mensen steeds mobieler werden en zich steeds verder over de aarde verbreidden, werd ook de woordenschat rond de vier kardinale richtingen groter en kregen die woorden steeds abstractere betekenissen en associaties. Ze hadden dan niet veel meer aan simpele aanduidingen als ‘omhoog’ en ‘omlaag’. Die werden nog wel gebruikt door de bewoners van het eiland Manus, onderdeel van Papoea-Nieuw-Guinea, om aan te geven hoe dicht bij zee en land ze waren, terwijl in het Hawaïaans ‘links’ en ‘rechts’ staan voor het zuiden (*bema*) en het noorden (*akau*). Maar in de meeste gebieden op aarde werden het noorden, zuiden, oosten of westen vaste geometrische aanduidingen. Die evolutie in terminologie leverde ety-

mologieën op voor veel van de kardinale richtingen in de moderne talen van nu.

De vier richtingen zijn niet alleen maar *richtingen*. Ze zijn bepalend geweest voor de kijk op de kosmos, de moraal, het religieuze leven en de politieke economie van allerlei gemeenschappen over de hele wereld. Ze zijn gebruikt voor het beschrijven van de manier waarop hemellichamen bewegen, voor het bepalen waarheen bij het gebed het hoofd moet worden gericht, en voor waar en hoe gebedshuizen moeten worden gebouwd. Ze hebben ook veel invloed gehad op hoe we de wereld organiseren en geopolitiek onderverdelen, in het Oosten en het Westen (of Oriënt en Occident), het onderontwikkelde zuidelijke halfrond en het geïndustrialiseerde noordelijke halfrond. Daardoor leveren ze zelfs een bijdrage aan aannames en overtuigingen over wat en wie we zijn. Ik word beschouwd als een ‘noorderling’ en zo zie ik mezelf ook, want ik ben geboren in Bradford in Yorkshire en daar ben ik in de jaren zeventig ook opgegroeid. Aan het eind van de jaren tachtig ben ik in het zuiden van Engeland gaan wonen en eigenlijk nooit meer echt terug geweest. Toch herken ik in mezelf veel van de karaktertrekken van noorderlingen en het noorden die clichématig aan hen worden toegeschreven. Afhankelijk van waar ik ben en praat kan ik afkomstig zijn uit een bitter koude, desolate, postindustriële woestijn vol whippets en beroerd eten, of een plek vol onsentimentele liefde, warmte, hechte gemeenschappen en goed bier. Wanneer ik zeg dat ik een noorderling ben, definieer ik dat ‘noorden’ anders dan mensen die aan het navigeren zijn of zich in een landschap situeren, want dan is je taalgebruik anders.